

## КАМЕННИЯТ ВАЛ В ДОБРУДЖА В ЗАЩИТНАТА И СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ДЕЯН РАБОВЯНОВ

Каменният вал в Добруджа е едно от най-внушителните защитни съоръжения на Балканския полуостров. Това определя и големия интерес към него и съществуващите спорове относно датировката и принадлежността му. Постепенното натрупване на информация, придобита чрез археологически проучвания на неговите части и по-доброто познаване на защитната и селищната система на Първото българско царство в периода на построяването и експлоатацията на Каменния вал, позволяват да се обърне внимание върху някои черти, представящи го по един различен от общоприетия начин.

Наричано от местното население "Таш герме" (каменна преграда), това защитно съоръжение започва от брега на Дунав, южно от град Черна вода и е прокарано на югозапад, следвайки южния бряг на наводнената долина Кара Су. В м. Гуру гермелелор пресича Големия земен вал и продължава в източна посока до гара Доробанцул, откъдето се отклонява на югоизток, за да завърши на морския бряг, на 1 км югозападно от античния Томи (Рашев 1982, 153–155). Макар да представлява каменна преградна стена, по аналогия с намиращите се до него два земени вала, съоръжението е наречено Каменен вал. Това название отдавна е общоприето в науката и затова ще се използва и в настоящата работа.

Въпреки значението на този паметник, неговото археологическо проучване е все още силно ограничено. Важна информация за планировката и устройството на Каменния вал и прилежащите му крепости предоставят обхожданията, извършени от К. Шухард и К. Шкорпил в началото на XX в., както и проведените от първия сондажни проучвания на укрепленията (Schuchardt 1901; Schuchardt 1918; Рашев 1982, 155–169). За съжаление и по-късните проучвания не се отличават с многобройност и голям обхват. Въпреки това изследването на отделни участъци на преградната стена (при Меджадия) и на селища около нея (Comşa 1951, 235–237; Comşa 1957a, 325–333; Comşa 1957b, 235–237), на крепост № VIII (Barnea, Ştefanescu 1971, 102), № XXVII до град Черна вода (Barnea 1960, 74–78) и тази до град Расова (Diaconu 1973–1975, 202–203), и проведените във вътрешността на крепост № III разкопки (Mănuşu-Adameşteanu 2001, 472) пре-

доставят съществена информация, поставяща важни въпроси.

Трябва да се подчертае, че съществуващите писмени извори почти не предоставят данни за разглеждания паметник. Спomenава се, че "Испор цар" направил "велик презид от Дунав до морето" в т. нар. "Апокрифна българска летопис" (Иванов 1970, 273–280), в Надписа на жупан Димитър от 943 г. (Рашев 1982, 174; Mănușu-Adameșteanu 2001, 472; Božilov 1973, 12; Гюзелев 1968, 45 и сл.) и сведението, че император Василий II изпратил архигета Василий Гутос и таксиарха Елпидий Врахамий да възстановят "вала" (Василевски 1997, 101).

Това превръща данните, получени чрез археологически изследвания, в единствен източник на информация.

От съществено значение за изследването на Каменния вал е неговата датировка, която продължава да е предмет на научни дискусии. Известната прилика на Каменния вал с римските и ранновизантийските защитни линии дава основание на един от първите му проучватели, К. Шухард, да го счита за прототип на Анастасиевата стена (Schuchardt 1901, 126). Това мнение се подкрепя по-късно от Вулпе (Vulpe 1938, 370), и въпреки резултатите от изследванията, дори и днес от някои учени (Naroli 1997, 356–358). Пръв Й. Венедиктов през 1917 г. изказва предположението, че валът е дело на българската държава (Венедиктов 1917, 12). Българският произход на съоръжението се отрича от румънските учени, според които той е построен от Византия между 972 и 992 г. (Salamon 1971, 495) или дори в началото на XI в. (Vagnea 1971, 215). Съществува и становище, че Каменният вал е защитна линия, изградена от българската държава срещу някакви хипотетични византийски владения в Северна Добруджа през X в. (Diaconu 1962, 334–335). А според друго мнение на същия изследовател – през IX в. (Diaconu 1973–1975, 209).

Данните от археологическите проучвания и историческото развитие на региона не оставят съмнение, че Каменният вал е паметник на старобългарското военно строителство от първата половина на X в. Напълно основателно е предположението на Р. Рашев, който счита, че той е издигнат по време на управлението на цар Симеон (Рашев 1982, 173).

Тази датировка на издигането на Каменния вал намира потвърждение в известното за историята на периода. Военнополитическият натиск на цар Симеон на юг срещу балканските владения на Византийската империя оставя незащитени северните граници на Българското царство. Това е засвидетелствано от маджарските нападения през 894–896 г. Вероятно именно желанието да се защити централната област на държавата от север води до изграждането на вала и неговите крепости. Това съоръжение отразява големи икономически възможности и стремежа на

българския владетел към издигане на представителни строежи, имитиращи византийски образци.

В досегашната научна литература Каменният вал и свързаните с него крепости се разглеждат основно като военно съоръжение. С увеличаването на проучванията обаче се появяват повече данни, представящи го като развита селищна агломерация, състояща се от укрепени селища – крепостите на вала и от неукрепени селища, разпръснати около тях. До сега сигурни следи от селища от периода на Първото българско царство са регистрирани в крепости № III (Mănușu-Adameșteanu 2001, 472), № VI (Рашев 1982, 161–162), № VII (Рашев 1982, 162), № VIII (Barnea, Ștefănescu 1971, 102), № XX (Рашев 1982, 168) и № XXVII (Barnea 1960, 74–78). Същевременно следи от селища от периода IX–X в. са отбелязани около преградната стена, по цялото и протежение (Comșa 1951, 235–237; Comșa 1957a, 325–333; Comșa 1957b, 236–238).

Тази картина напълно отговаря на разцвета на селищната мрежа в централната област на Българското царство, който се наблюдава в периода от края на IX до 70-те години на X в. Като причина за това с основание се посочва своеобразният демографски бум, наблюдаван през X в. не само в България (Рашев 1997, 110; Атанасов 1991, 77), но и в рамките на Византийската империя (Laiou 2002). Наред с неукрепените селища в разглеждания район са регистрирани 25 крепости. Археологическите проучвания на тези до Дуранкулак, Завет, Руйно-Аязмото, Руйно-Картал кале, Скала, Стърмен, Хума, Цар Асен и крепостите върху античните Абритус, Капидава и Марцианопол не оставят съмнение, че те представляват всъщност укрепени селища, отличаващи се само по наличието на защитни съоръжения. Появата на тази мрежа от крепости в централната област на Първото българско царство вероятно е тясно свързана с настъпващия упадък на държавната власт, която вече не е била способна да възпира вражеските нахлувания в сърцето на държавата, особено след загубата на отвъддунавските си територии в началото на X в.

Изграден като военно съоръжение срещу тази заплаха от север, Каменният вал с крепостите си не е оставен за ползване само от ограничени военни части, както по-ранният Голям земен вал и други землени лагери на Първото българско царство (Рашев 1982, 62–125). Вероятно още със създаването си Каменният вал се превръща в притегателен център за населението около него, в линия от укрепени селища, заобиколени от открити такива. Като се има предвид разполагането на крепостите средно на 2 км една от друга, селищната мрежа по неговото протежение е била изключително плътна. Това може да е било провокирано и от стремежа на населението да бъде в близост или дори зад стените на

осигуряващите им защита срещу печенежките набези крепости.

Много е вероятно едни по-обширни археологически проучвания на крепостите на Каменния вал да ги разкрият като притежаващи типичните черти на укрепени селища от вътрешността като Цар Асен, Скала, Хума и др.

Остава открит въпросът, към кой хронологически период са принадлежали сградите, от които са откривани разпръснати ломени камъни и фрагменти от тухли и керемиди в някои от крепостите (№№ III, VI, IX, XIV, XX, XXIV). За повечето от крепостите липсват данни да са били използвани след края на X в. Има следи, че животът в много от тях прекъсва в края на X в. Може би причина за това е тежкия удар, понесен при походите на киевския княз Светослав. Вероятно част от прословутите "80 крепости на Дунав" (Повестъ 1970, 72), превзети от него, са именно тези на Каменния вал, оказали се първото по-сериозно препятствие пред северния нашественик. Същевременно на територията на днешните България и Румъния има немалко крепости, за които има сигурни данни, че продължават да се използват в периода на Византийското владичество след 971 г. Такива са Скала (Йотов, Атанасов 1998, 18-19), Цар Асен (Димова 1993, 60, 72), Разград (Радославова, Дзанев 2003, 141-143), Капидава (Florescu 1967), Руйно-Картал кале (Атанасов, Русев, Йотов 2001, 130-131; Атанасов, Йотов, Русев 2002, 188), а за други като Беловец, Василево, Долина, Завет, Окорш, Подлес, Средище (Василев 1983, 123; Василев 1995; Атанасов 1991, 77-78; Атанасов 1999; Рашев 1995, 279) това може да се предположи с голямо основание. За някои ранновизантийски крепости, върху които се развивали български селища като Балик, Ветрен, Войниково, Поп Русаново (Атанасов 1989, 57; Атанасов, Йорданов 1994; Рашев 1995, 161-162; 194) също се предполага, че са били възстановени от византийската власт като нейни укрепени центрове (Атанасов 1991, 78-80).

Като се отчита и цитираното по-горе споменаване, че император Василий II изпратил чиновници, натоварени с мисия да "поправят" вала, не е изключено част от крепостите му да са били възстановени и заселени повторно от византийската власт, и да са оцелели до големите печенежки нашествия от 30-те години на XI в. Поради това обвързването на каменните постройки вътре в някои от крепостите с византийското строителство не бива да се изключва като възможност.

Възможността крепостите на Каменния вал да са били и укрепени селища, изграждащи заедно със заобикалящите ги неукрепени такива сложна селищна мрежа, дава някои насоки относно това как и от кого се е осъществявала защитата на разглежданото съоръжение. На първо място трябва да се подчертае, че Каменният вал демонстрира множество слабости като защитно

съоръжение с преградна функция. Р. Рашев с основание изтъква, че "отбраната на стената е била съсредоточена в 24-те крепости, свързани с нея" (Рашев 1982, 125). Неговата защитна линия, състояща се от ров с ширина 8-10 м и дълбочина 2-3 м, берма и каменна преградна стена с дебелина 1,7 м, която вероятно не е надвишавала 4 м височина, е с дължина 59 км (Рашев 1982, 172; Napoli 1997, 348-350). Разполагането на крепостите средно на 2 км една от друга и липсата на кули по самата стена прави охраната на Каменния вал непостижима задача при отсъствието на многохилядна постоянно пребиваваща там армия. За присъствието на такава не само липсват каквито и да е податки в наличната информация, но и издръжката ѝ е невъзможна в условията на ранносредновековното общество. Единственото възможно заключение е, че въпреки известните преградни възможности, с които разполага, Каменният вал не е бил ефективно препятствие за желязните да проникнат южно от него вражески отряди.

По своето устройство, планировка, а очевидно и функции, валът силно се отличава от познатите римски и ранновизантийски защитни линии с големи размери. Построената през II в. Адрианова стена в Шотландия представлява сложна система от преградна стена, ров, военен път, вал зад стената и пътя, малки кастели, отстоящи на 1 римска миля един от друг, по две кули между всеки два кастела и 17 големи гарнизонни крепости. Вероятно замислено и построено като платформа за водене на защитни действия, това съоръжение много бързо се превръща в постоянно обикаляна и наблюдавана преграда, която да забави неприятеля и да сигнализира за атаката на концентрираните в големите крепости военни части, които да го разгромят в полево сражение (Hadrian's Wall 2003, 12-39).

Стремежът към създаване на ефективна преграда, която да не допусне нападателите да я преминат, е ясно видим при т. нар. "Дълга стена" в Тракия и тази, преграждаща Коринтския Истмус, построена или цялостно преустроена от Юстиниан I. Построяването на първата е приписвано от Прокопий Кесарийски на Анастасий I (491-518), но съществуват недвусмислени споменавания за нея, които превръщат 469 г. в *terminus ante quem* за издигането ѝ, а работата на Анастасий очевидно е била свързана с възстановяване (Орешков 1915; Harrison 1974, 244). Последното свидетелство за поправка на тази стена е един надпис на Василий II и Константин VIII, записан от К. Шухард (Schuchardt 1901, 114; Harrison 1974, 44). Преграждаща пространството между Черно и Мраморно море на 65 км (двудневен марш) западно от Константинопол, Дългата стена е 45 км по права линия. Състои се от куртина, кули, крепости и външен ров. В проучените участъци куртната е 3,30 м дебела, на места запазена до 5

м височина, без следи от бойната пътека. Лицата ѝ са от големи, добре оформени варовикови блокове, а ядрото – от ломени камъни, като за спойка е използван много здрав червен хоросан. Досега са отбелязани само четири малки крепости (60/40 м), долепени до вътрешното лице на стената. По нейното протежение на разстояние 120–160 м една от друга са построени правоъгълни и многоъгълни (полуосмоъгълник) кули, широки от 7 до 11 м, издаващи се от 3,50 до 8 м пред куртината. Защитният ров е на 27 м от стената, с ширина 10 м и дълбочина почти 3 м. На разстояние от 100 м зад стената са открити следи от път (Schuchardt 1901, 107–115; Орешков 1915; Dirimtekin 1955; Harrison 1974).

Подобно устройство е имала и построената от император Юстиниан I стена, преграждаща Коринтския Истмус. Това е доказано не само от цветущото описание на Прокопий Кесарийски, според което тя е имала 153 кули и поредица крепости, но и от проведените археологически проучвания (Jenkins, Megaw 1931–2, 69–79). Без значение дали тези съоръжения са били издигнати, за да защитят от нападение територията, простираща се зад тях, или, както се предполага в случая на Дългата стена, да защитят акведуктите, доставящи вода на Константинопол (Jenkins, Megaw 1931–2; Harrison 1974, 247), те са били проектирани и изпълнени като типични за епохата защитни съоръжения. Основната им задача е именно да служат като бойни платформи и по това те не се отличават съществено от синхронните им крепости и градове на империята. Както изтъква П. Скуатрити обаче, дори тези сложни военни съоръжения се оказали безполезни поради липсата на достатъчно войници, които да ги отбраняват. Това е отразено не само в трудовете на византийските автори от VI–VII в., но и от постоянните преодолявания на Дългата стена от вражески войски – през 540, 550, 558, 619, 626, 705, 717, 812, 813, 820, 921, 922, 924 г. (Squatriti 2005, 75–78; Dirimtekin 1955, 87). При условие, че защитният потенциал на Каменния вал в Добруджа е бил много по-малък от този на описаните по-горе укрепления, едва ли може да се допусне, че той е изпълнявал успешно ролята си на преградно съоръжение. Доказателство за това ни предоставят планировката и устройството на неговите крепости. Освен че са защитени по-добре от самата преградна стена, с която в повечето случаи са свързани, техните укрепителни съоръжения (двойни или тройни ровове, кули) са насочени към тила на Каменния вал. Това е особено показателно при крепостите, при които стръмният бряг на долината Кара Су пред фронта би затруднил едно нападение – №№ XI, XII, XVIII, XXIII, XXIV, XXVI, XXVII (**Обр. 1, 2, 3**). Въз основа на тези данни могат да се направят две заключения: 1. Крепостите на Каменния вал са очаквали най-сериозна атака именно откъм тила си и 2. Тяхното значение е било много по-го-

лямо от това на преградната стена и поради това я превъзхождат във фортификационно отношение.

Тези данни дават основание да се предположи, че при Каменния вал в Добруджа се наблюдава съвсем различен защитен модел от този на ранновизантийските линейни съоръжения (**Обр. 4, 5**). При него вече не доминира преградната функция, макар че продължава да съществува, и основно съоръжение не е куртината с кулите по нея и рова. Основната роля вече се изпълнява от многобройните крепости, оформящи пояс от самостоятелно защитавани се точки. По този начин преодолелите преградната стена отряди на нападателите са изправени пред няколко еднакво неблагоприятни възможности, особено при условие, че нямат познания и опит в обсадата на укрепени обекти, както е случаят с обитаващите северночерноморските степи номади – маджари, печенези. Ако нападателите обсадят една или няколко от крепостите, те ще се забавят, позволявайки на отбраняващите другите укрепени центрове на Каменния вал и на държавната власт да организират удар върху тях. В случай, че подминат пояса от укрепления, за да атакуват централната област, те оставят в своя тил немалък брой вече предупредени войници, които могат да се организират и нанесат удари върху завръщащия се с плячка и пленници дезорганизиран противник. Същевременно крепостите осигуряват защита на околното население, намерило убежище в тях. Това се показва и от тяхната площ. Повече от половината крепости имат площ от 30 до 50 дка, шест – от 50 до 100 дка, пет – от 10 до 30 дка и само една – над 100 дка (Рашев 1982, 172). В това отношение те са еднакви с новопостроените и преизползваните ранновизантийски крепости в днешна Североизточна България, и не могат да се сравнят със скромните по размери (40/60 м) крепости на "Дългата стена". Очевидно толкова голям брой крепости с подобни размери не са били предназначени за подслоняването на войскови части, а на цивилно население. По подобен начин се използват крепостите и е организирана защитната стратегия и на Византийската империя, Великоморавия и намиращите се под франкска власт територии в Централна Европа (Haldon, Kennedy 1980, 79–105; Foss 1985, 123; Lilie 2005; Haldon 1999, 107–126, 239–252; Bowlus 1978; Bowlus 1995).

Резонен е въпросът от кого се е осъществявала поддръжката и отбраната на крепостите и преградната стена на Каменния вал в Добруджа. Слабата археологическа проученост на паметника не позволява да се изключи напълно възможността в някои от крепостите да е имало държавни служители и подчинени на властта военни гарнизони. В подкрепа на това могат да се посочат освен надписа на жупан Димитър от 943 г., така също и очевидното превъзходство в планово и архитектурно отношение на

някои от крепостите – №№ IX, XVIII, XX, XXIV, XXVII и крепостта до Расова. Наред с това съществуват и данни, предоставящи, макар и косвена, информация, че е възможно и едно по-различно решение на проблема.

Споменатите по-горе крепости и самата преградна стена на Каменния вал на база унифицираността на строежа и използвания материал – обработени каменни блокове и хоросанова спойка – могат да се разглеждат като един организиран от централната власт и едновременно изпълнен строителен проект. Останалите крепости, независимо дали са построени едновременно със стената (Рашев 1982, 172) или много скоро след нея, показват по-примитивна и евтина строителна техника и несъвършена във фортификационно отношение планировка. При досегашните данни, представящи крепостите на Каменния вал като укрепени селища, заобиколени с други неукрепени такива, не може да се изключи възможността повечето укрепления да са били поддържани и охранявани, а част дори и построени от живеещото във и около тях население. Възможно е то да е имало по-специален статут, натоварващ го с някои военни задължения, за което разполагаме с няколко примери от Византия (Haldon, Kennedy 1980, 95–99; Haldon 1993) и франкските владения в Централна Европа (Bowlus 1978).

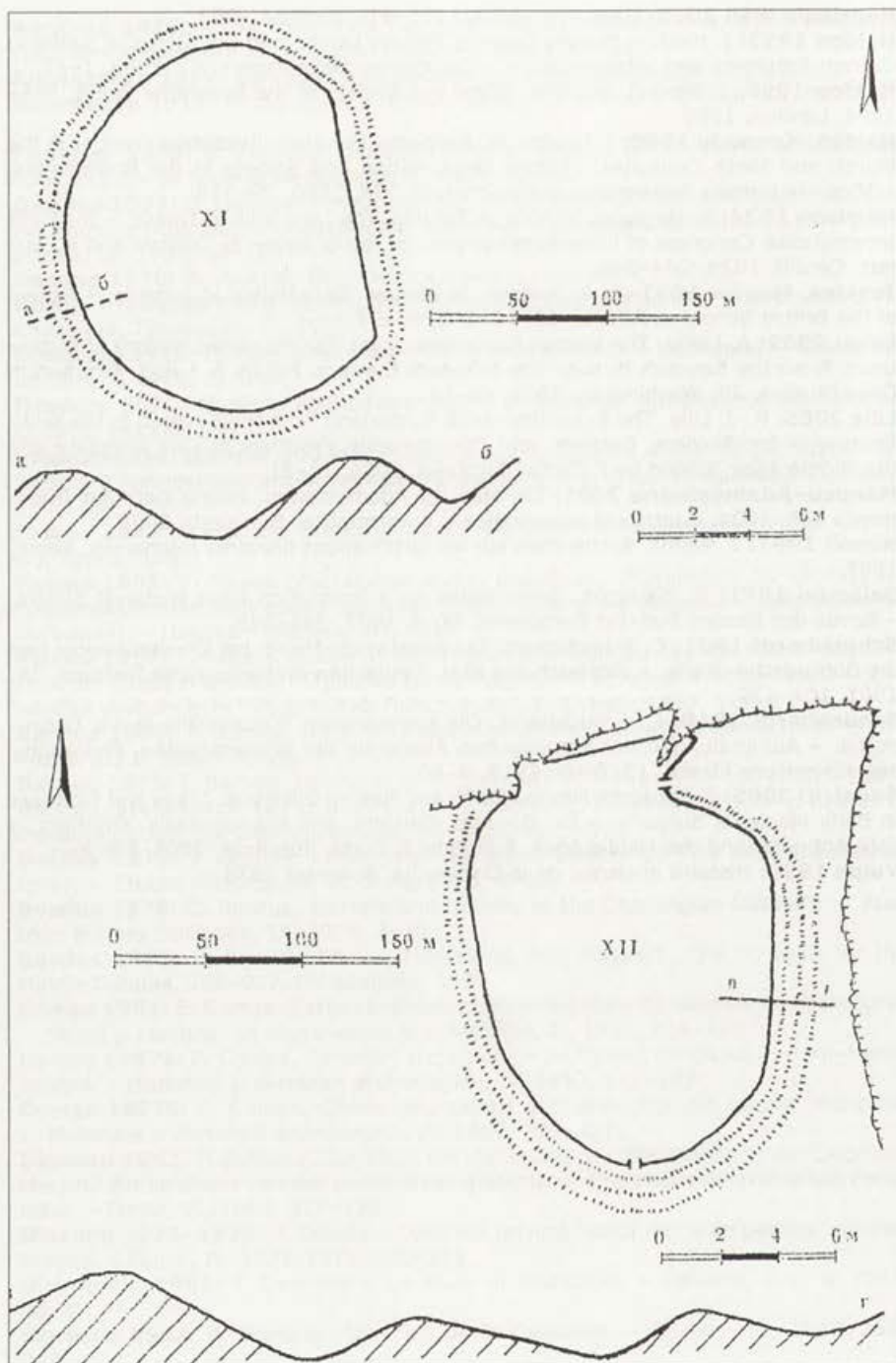
Целта на настоящото изследване беше да се насочи вниманието към други възможни аспекти на функциите на Каменния вал в Добруджа, представящи го като интегрална част от селищната и военната система на Първото българско царство. Надяваме се бъдещите археологически проучвания да предоставят повече информация, която да отхвърли или потвърди предложените тук хипотези.

#### ЛИТЕРАТУРА:

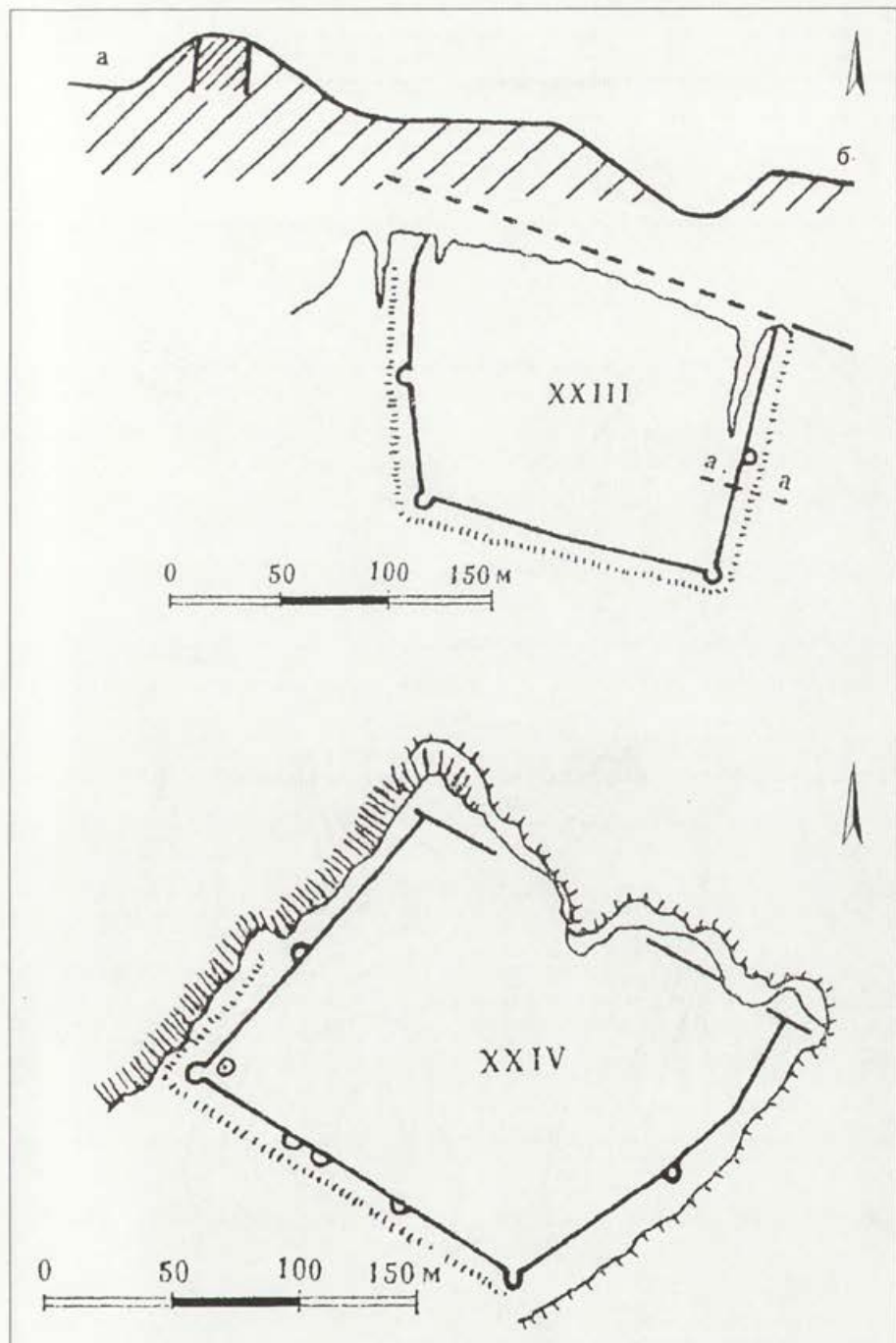
- Атанасов 1989:** Г. Атанасов. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. – Известия на Народния музей–Варна, 25(40), 1989, 53–62.
- Атанасов 1991:** Г. Атанасов. Етно-демографски промени в Добруджа X–XVI в. – Исторически преглед, 2, 1991, 75–89.
- Атанасов 1999: Г. Атанасов. Откога започва сеченето на анонимни византийски фолиси клас В и кога печенезите опустошават Добруджа. – Нумизматични изследвания, 3–4, 1999, 38–42
- Атанасов, Йорданов 1994:** Г. Атанасов, Ив. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.
- Атанасов, Русев, Йотов 2001:** Г. Атанасов, Н. Русев, В. Йотов. Ранносредновековна крепост до с. Руйно, общ. Дулово, Силистренска област. – Археологически открития и разкопки през 1999–2000 г. С., 2001, 130–131.
- Атанасов, Русев, Йотов 2002:** Г. Атанасов, Н. Русев, В. Йотов. Разкопки на средновековната крепост до с. Руйно, област Силистра. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. С., 2002, 130.
- Василев 1983:** Р. Василев. Разкопки на средновековно селище и крепост край гр. Завет, Разградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 123–124.

- Василев 1996:** П. Василев. Нов тип печат на цар Петър. – В: Християнската традиция и царската институция. Пловдив, 1996, 105–108.
- Василевски 1997:** България и Византия IX–XV в. Изследвания. С., 1997.
- Венедиков 1917:** Й. Венедиков. Старобългарски окопи. – Отечество, IV, 1917, 17–21.
- Гюзелев 1968:** В. Гюзелев. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. – Исторически преглед, 6, 1968, 40–48.
- Димова 1993:** В. Димова. Ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско (Крепостни съоръжения, жилищна и църковна архитектура). – Добруджа, 10, 1993, 54–75.
- Иванов 1970:** Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1970.
- Йотов, Атанасов 1998:** Йотов, В., Г. Атанасов. Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998.
- Орешков 1915:** П. Орешков. Византийски старини около Цариград. – Списание на БАН, X, 1915, 71–118.
- Повесть 1970:** Повесть временных лет. – В: Сборник документов по истории СССР. I. Москва, 1970.
- Радославова, Дзанев 2003:** Г. Радославова, Г. Дзанев. Абритус (Abritus). – В: Римски и ранновизантийски селища в България, т. 2. (Ред. П. Иванов). С., 2003, 110–148.
- Рашев 1982:** П. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982.
- Рашев 1995:** П. Рашев (съставител и отг. редактор). Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска–Преслав, VII, 1995.
- Рашев 1997:** П. Рашев. Поява на средновековни селища във високите части на Източна Стара планина. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет “Константин Преславски”, I, Шумен, 1997, 108–113.
- Varnea 1960:** I. Varnea. Date noi despre Axiopolis. – Studii și cercetări de istorie veche, XI, 1, 1960, 74–78.
- Varnea 1971:** I. Varnea. Dobrogea în secolele VII–X. – Peuce, II, 1971, 205–220.
- Varnea, Stefanescu 1971:** I. Varnea, S. Stefanescu. Bizantini, Romani și Bulgari la Dunarea de Jos. Din Istoria Dobrogei. III. București, 1971.
- Božilov 1973:** I. Božilov. L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (theories et faits). – Etudes Historiques, VI, Sofia, 1973, 3–18.
- Bowlus 1978:** C. Bowlus. Warfare and Society in the Carolingian Ostmark. – Austrian History Yearbook, 14, 1978, 3–30.
- Bowlus 1995:** C. Bowlus. Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. Philadelphia, 1995.
- Comșa 1951:** E. Comșa. Certari si observatorii în legatura cu valurile din Dobrogea. – Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, II, 1951, 214–228.
- Comșa 1957a:** E. Comșa. Cercetări arheologice pe traseul canalului Dunare–Marea neagră. – Materiale și cercetări arheologice, IV, 1957, 112–121.
- Comșa 1957b:** E. Comșa. Cîteva descoperiri archaeological din raionul Medgidia. – Materiale și cercetări arheologice, IV, 1957, 323–327.
- Diaconu 1962:** P. Diaconu. Zur frage der datierung des Steinwales in der Dobruddsch und der localisier und der berichte des griechischen topracen geschilderten ereignisse. – Dacia, VI, 1962, 317–335.
- Diaconu 1973–1975:** P. Diaconu. Date noi privind “Valul mare de pamint” din Dobrogea. – Peuce, IV, 1973–1975, 199–212.
- Dirimtekin 1955:** F. Dirimtekin. Le Mura di Anastasio. – Palladio, n.s., V, 1955, 80–87.
- Florescu 1967:** R. Florescu. Date noi de la Capidava. – Apvlvm, VI, 1967, 259–267.
- Foss 1985: Cl. Foss. Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya. – BAR, International Series 261, Oxford, 1985.

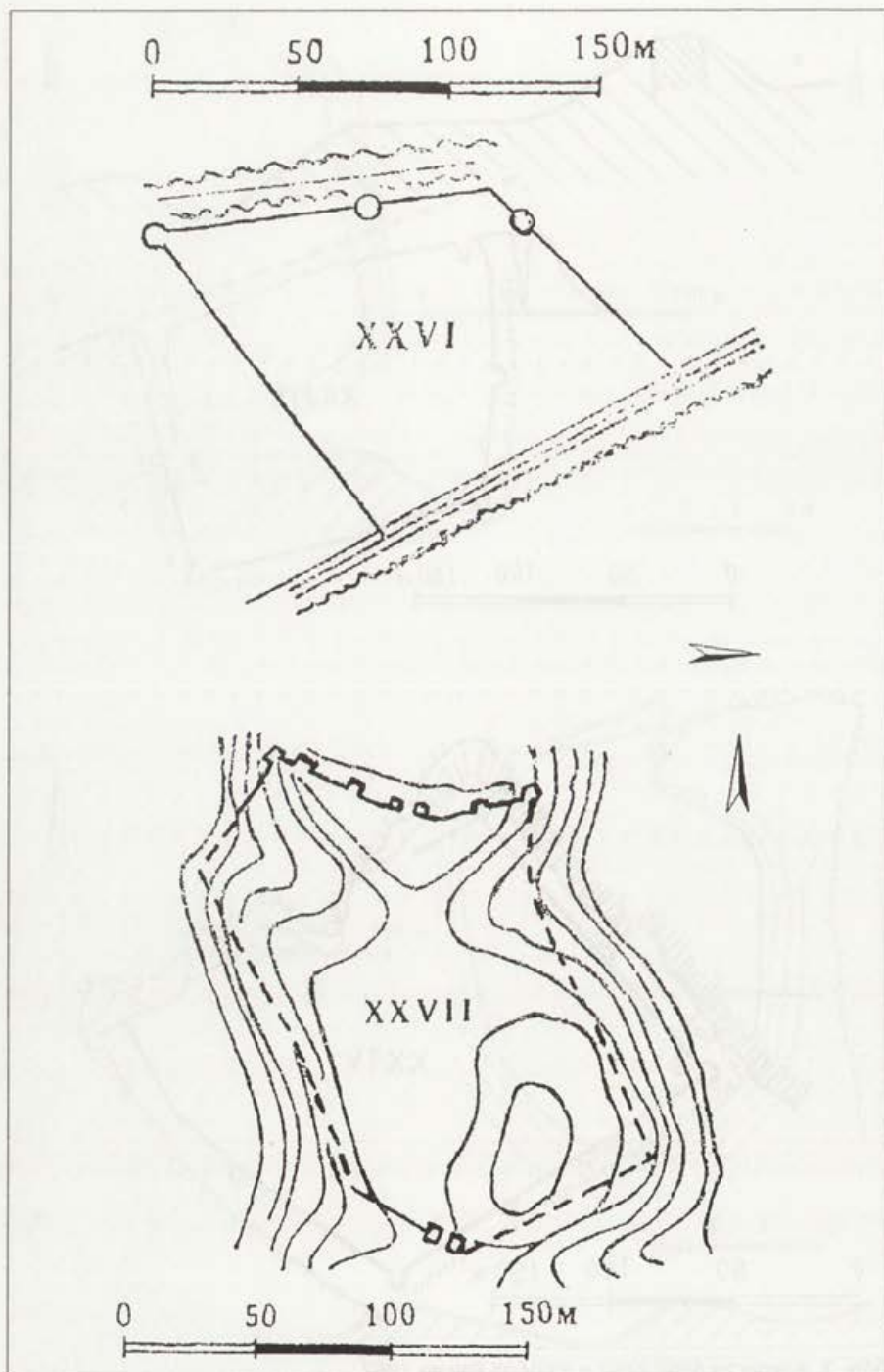
- Hadrian's Wall 2003:** Hadrian's Wall AD 122–410. Osprey, 2003.
- Haldon 1993:** J. Haldon. Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretation. – *Dumbarton Oaks Papers*, 47, 1993, 1–67.
- Haldon 1999:** J. Haldon. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. London, 1999.
- Haldon, Kennedy 1980:** J. Haldon, H. Kennedy. The Arab–Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands. – *Зборник радова Византолошког института*, XIX, 1980, 79–116.
- Harrison 1974:** R. Harrison. To Makron Teichos, The Long Wall in Thrace. – In: *Eight International Congress of Limesforschungen*. Ed. by E. Birley, B. Dobson and M. Jarrett. Cardiff, 1974, 244–248.
- Jenkins, Megaw 1931–2:** R. Jenkins, H. Megaw. Researches at Isthmia. – *Papers of the British School at Athens*, 32, 1931–2, 68–93.
- Laiou 2002:** A. Laiou. The Human Resources. – In: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. Ed. by A. Laiou. *Dumbarton Oaks Studies*, 39, Washington, 2002, 46–54.
- Lilie 2005:** R.-J. Lilie. The Byzantine–Arab Borderland from the Seventh to the Ninth Century. – In: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Edited by F. Curta. Turnhout, 2005, 13–21.
- Mănucu–Adameşteanu 2001:** Ch. Mănucu–Adameşteanu. *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuții arheologice și numizmatice*. București, 2001.
- Napoli 1997:** J. Napoli. *Recherches sur les fortifications lineaires roumaines*. Rome, 1997.
- Salamon 1971:** M. Salamon. Some notes on a Inscription from Medieval Silistra. – *Revue des Etudes Sud–Est Europeens*, IX, 3, 1971, 241–248.
- Schuchhardt 1901:** C. Schuchhardt. Die Anastasius–Mauer bei Constantinopel und die Dobrudscha–Wälle. – *Jahrbuch des Kias. Deutschen Archaeologische Instituts*, 16, 1901, 107–127.
- Schuchhardt 1918:** C. Schuchhardt. Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha. – *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisches–historische Klasse*, 12, Berlin 1918, 4–66.
- Squatriti 2005:** P. Squatriti. Moving Earth and Making Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria. – In: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Edited by F. Curta. Turnhout, 2005, 59–90.
- Vulpe 1938:** *Histoire ancienne de la Dobroudja*. Bukarest 1938.



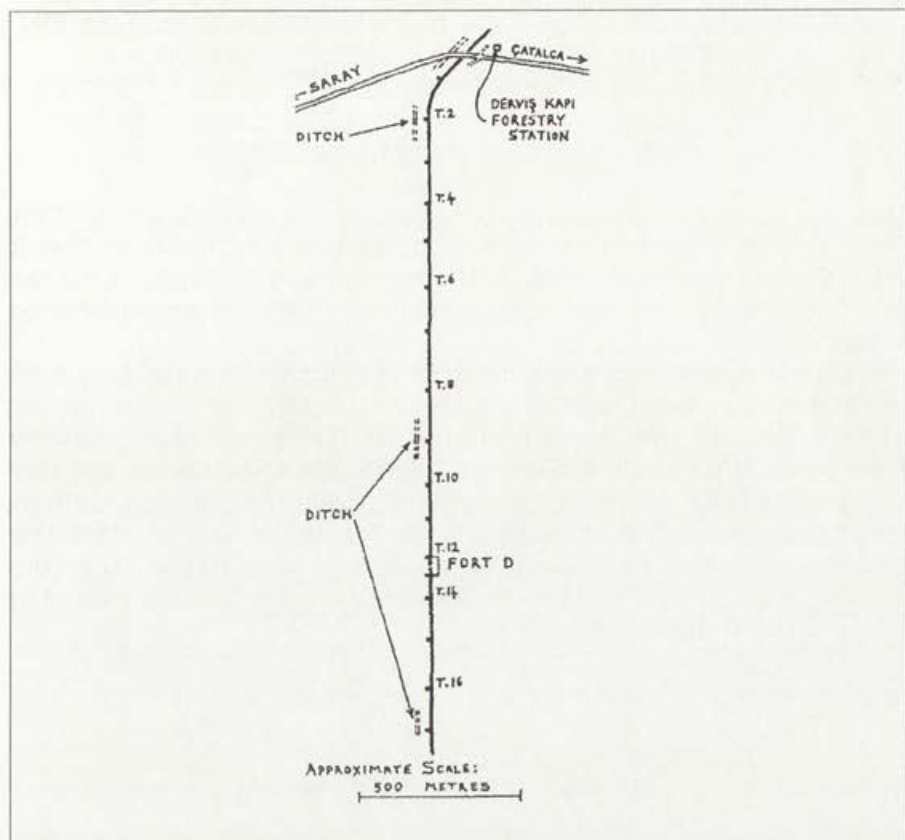
Обр. 1. Крепости №№ XI и XII по Рашев 1982.



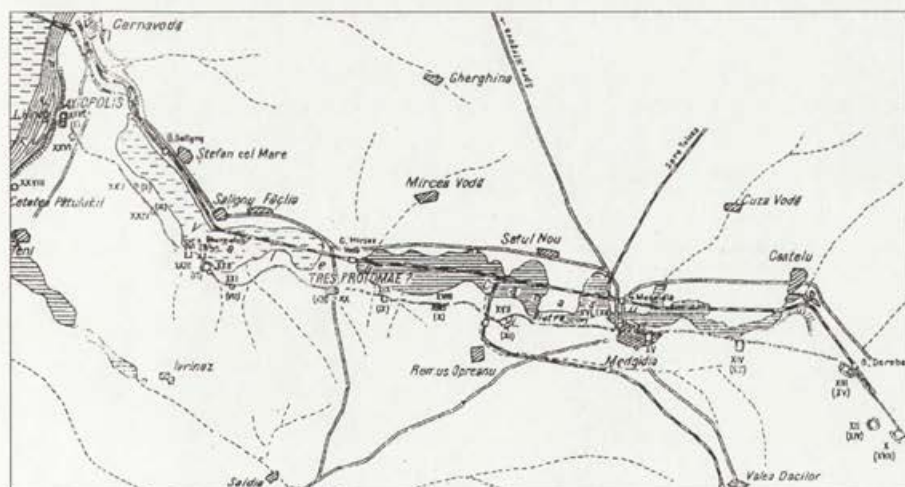
Обр. 2. Крепости №№ XXIII и XXIV по Рашев 1982.



Обр. 3. Крепости №№ XXVI и XXVII по Рашев 1982.



Обр. 4. Сектор от Дългата стена пред Константинопол по Harrison 1974.



Обр. 5. Сектор от крепост № X до № XXVII по Barnea, Ștefănescu 1971.

# THE STONE WALL IN DOBRUDJA IN DEFENSIVE AND SETTLEMENT SYSTEM OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

DEYAN RABOVYANOV

## (Summary)

The Stone Wall in Dobrudja was built like a military installation. Steadily growing data from archaeological excavations shows that it was included very soon in the settlement system of the First Bulgarian Kingdom, and became agglomeration of fortified and unfortified settlements.

The plan and design clearly show that in contrast to early Byzantine linear defences in Stone Wall the barrier function was not dominant, and the defence was concentrated in his fortresses. Most probably they served for line of self-defence points. Their garrisons probably conscripted from local free population that lived in and around them, could help themselves in defending the fortresses and to attack the enemies returning with plunder from central state region. This role finds its indirect confirmation in different building technique used in some of the fortresses.